

**PSALTIREA SCHEIANĂ ȘI IPOTEZA UNEI SURSE LATINE.
PROBLEME DE METODĂ***

1. Este în general acceptat astăzi faptul că primele versiuni românești ale Psaltirii sunt copii revizuite cu surse slavone și că descind dintr-un protograf tradus cel mai probabil tot din slavonă (Mareș 2005, p. 280). Pe baza câtorva cuvinte din versiunile rotacizante – în special din *Psaltirea Scheiană* [PS] – care își au correspondentul etimologic în versiunea latină a Psaltirii, a fost emisă ipoteza influenței unei surse latine folosite fie în traducerea prototipului românesc (Chițimia 1981), înainte impunerii slavonismului cultural, după care textul ar fi fost substanțial revizuit cu versiuni slavone, fie, mai degrabă, pe parcursul revizuirilor succesive ale textului tradus din slavonă (Munteanu 2008).

I. C. Chițimia, impresionat de câteva cuvinte „foarte vechi” de origine latină din PS (*mesereare* „milă”, *pănătare/ părătare* „pătimire”, *păraț* „cerul gurii”, *a vence/ vânce, a învence, a prevence* „a învinge; a întrece”, *a deșidera, a deșinde*) consideră că acestea ar fi „relicve filologice” păstrate dintr-o veche traducere după o versiune în limba latină a Psaltirii (Chițimia 1981, p. 153). Lipsa de soliditate a argumentelor sale a fost evidențiată aproape imediat de I. Gheție, însă afirmația din final poate fi considerată și o validare a ipotezei lui Chițimia:

„Rezultatul cu care se încheie examenul nostru critic este, după cum se vede, complet negativ. I. C. Chițimia nu a reușit să ne convingă că prototipul *Psaltirii Scheiene* a fost tradus după o *Biblie* latină. Cu toate acestea, ipoteza merită a fi reținută spre a fi verificată cu alte mijloace decât cele pe care ni le-a propus d-sa” (Gheție 1982, p. 185).

Dificultatea realizării cercetării prin care s-ar putea demonstra validitatea sau invaliditatea ipotezei lui Chițimia, propusă imediat după această concluzie, și anume „compararea textului român în totalitatea lui cu cel slavon și latin, pentru a stabili în ce măsură versiunea românească oglindește unele soluții proprii uneia sau celeilalte dintre versiunile ce i-au putut servi drept model”, a făcut ca propunerea sa să rămână un obiectiv neîndeplinit, dar și ca ipoteza lui Chițimia să fie credibilă până la realizarea comparației propuse.

* Această lucrare a fost realizată în cadrul unui proiect finanțat de Ministerul Cercetării, Inovării și Digitalizării, CNCS/CCCDI – UEFISCDI, cod PN-III-P4-ID-PCE-2020-2939, în cadrul PNCDI III.

Discuția privind sursele psaltirilor rotacizante este reluată de E. Munteanu (2008, p. 122–143, cf. și idem, 1994), dar cu o importantă schimbare de perspectivă:

„Teza pe care vreau s-o demonstrez ar putea fi formulată astfel: la un moment dat pe parcursul procesului de elaborare sau al circulației primelor versiuni românești ale Psaltirii (mai puțin traducerea originală sau o versiune revizuită), unul sau mai mulți dintre traducătorii/ revizorii textului au utilizat, exclusiv sau în același timp cu o versiune slavonă, o versiune latină a acestui text atât de apreciat și atât de important din punct de vedere confesional [...]. În cazul *Psaltirii Scheiene*, stratul aloglot cel mai evident este, desigur, cel slavon. Intenția mea este de a pune în evidență structurile lingvistice și opțiunile de traducere care nu pot fi explicate altfel decât prin prezența unei versiuni latine în fața traducătorului/ revizorului [...]. Trebuie să precizez de la început că, dacă fiecare din faptele pe care le voi discuta în continuare poate fi explicat ca simplă coincidență între textele românești și textul latin, transmisă prin intermediul versiunii slavone și conformă cu înrudirea structurală și genealogică existentă între română și latină, totuși, considerate împreună, aceste fapte formează un veritabil sistem în interiorul căruia chiar și argumentele cu valoare probatorie redusă în sine devin mult mai convingătoare” (idem, 2008, p. 128–130).

Perspectiva lui Eugen Munteanu urmează, de fapt, o sugestie a lui Gheție (1982, p. 183), chiar dacă nu menționează explicit acest lucru:

„A păstrat, printr-o întâmplare, *Psaltirea Scheiană* un număr mai mare din termenii latini aflați în traducerea originală sau, dimpotrivă, numărul acestora se explică printr-o «latinizare» suferită de un text aflat în ascendența directă a *Psaltirii Scheiene*, dar nu și a celorlalte două psaltiri? Ambele ipoteze sunt, teoretic, valabile”.

Argumentația lui Eugen Munteanu, care nu diferă esențial de cea a lui Chițimia (vezi Munteanu 2008, p. 129–130), a fost analizată într-un context mai larg de Eugen Pavel (2013, p. 27–28), care consideră că probele invocate de Eugen Munteanu nu pot fi nici ele confirmate decât în urma examinării propuse de I. Gheție, adică „compararea textului român în totalitatea lui cu cel slavon și latin”. Analiza comparativă completă propusă de Gheție ar da cu siguranță un verdict în privința acestei ipoteze. Totuși, nu este singura posibilitate de a verifica ipoteza lui Chițimia. O analiză atentă a modului în care cei doi susținători ai influenței unei versiuni latine asupra PS își construiesc teza poate fi suficientă. Metodele necesare într-un astfel de demers se impun de la sine, astfel că, pe parcursul argumentației lor, autorii menționați recurg în mod constant la acestea: analiza frecvenței, concordanței, etimologiei și evoluției semantice a termenilor invocați. Însă maniera argumentării, în care ipoteza de lucru se confundă cu obiectivul cercetării, precum și ignorarea unor aspecte în cazul fiecăreia dintre cele patru tipuri de analiză nu au condus la rezultate concludente. I. Gheție (1982, p. 182) face câteva observații în privința problemelor de metodă, însă fără să insiste, obiectivul său fiind analiza probelor lingvistice invocate de Chițimia. Trebuie să menționăm aici încă o problemă de metodă, și anume lipsa unui (dacă se poate numi așa) *index relictorum* complet, Chițimia și Munteanu rezumându-se la enumerarea câtorva exemple, fără a le

analiza detaliat pe fiecare în parte și folosindu-se de interpretări parțial intuitive în cazurile considerate mai relevante. Tot Gheție este cel care face un pas important în această privință, când identifică termenii moșteniți din latină prezenți numai în textele rotacizante (*ibidem*, p. 183).

2. În ambele cazuri ale încercării de a demonstra influența unei surse latine asupra PS se observă mai degrabă o retorică ale cărei argumente nu sunt sprijinite de o metodă prin care să se ajungă la evidențierea unor probe lingvistice pertinente. I. C. Chițimia (1981, p. 153) consideră că aceste „forme de origine latină [...] au caracterul de relicve filologice dintr-o scriere anterioară religioasă, căci unele sunt rar folosite”, iar Eugen Munteanu (2008, p. 127) preia această idee, îndoindu-se numai în privința argumentării:

„În ciuda tuturor acestor neajunsuri, cred că unele elemente ale ipotezei sale pot fi totuși parțial valabile, în măsura în care din dezvoltările profesorului bucureștean pot fi reținute unele intuiții. Mă gândesc la *constatarea privind aspectul «foarte latinesc» al textelor rotacizante* [s.n.]”.

Așadar, și în primul caz, și în cel de-al doilea, nu probele de limbă la nivel lexical sau textual constituie premisa pentru o cercetare aprofundată, ci o intuiție constituie premisa pentru identificarea unor probe de limbă care să o susțină. Însă aceste probe de limbă sunt echivoce, deoarece presupusa influență a unei versiuni latine nu reiese din fapte evidente, obținute în urma unei cercetări amănunțite a întregii problematice a exemplelor invocate, ci din interpretarea favorabilă premisei asumate a câtorva cazuri considerate mai evidente.

2.1. Argumentul de bază invocat de I. C. Chițimia în demonstrația existenței așa-numitelor „relicve filologice” este frecvența redusă a anumitor termeni moșteniți din latină în primele traduceri românești. Prin urmare, aceste cuvinte ar fi „străvechi” (Chițimia 1981, p. 151), idee adoptată parțial și de Eugen Munteanu, deoarece se orientează după același principiu, chiar dacă contestă argumentația lui Chițimia (Munteanu 2008, p. 126–127, 129). La o primă vedere, răspunsul lui Gheție (1982, p. 182) pare tranșant în această privință: „Nu e greu de observat că argumentul invocat de I. C. Chițimia este lipsit de soliditate. Folosirea rară a unui cuvânt într-un text nu e o dovadă a vechimii lui”. În plus, termenii invocați de Chițimia, cu câteva excepții, nu au o frecvență redusă, după cum arată Gheție în continuare. În realitate, raportul dintre frecvență și vechime este incompatibil cu știința limbii. Dacă în istoria artefactelor, de exemplu, acest raport este unul real, pentru că acestea nu rezistă în timp, în cazul cuvintelor, deși acestea suferă „alterări” la nivel formal sau semantic, frecvența nu se află în raport direct cu timpul, ci cu importanța lor în cadrul comunității care vorbește limba respectivă. Conceptul de ‘vechi’ în accepția lui Chițimia trădează o percepție deformată, în sensul că apare o confuzie între ‘vechi’ și ‘învechit’. Altfel spus, faptul că un cuvânt este identificat ca ‘învechit’ sau ca ‘arhaism’ nu îl face automat mai vechi decât un cuvânt actual.

Mai mult, potrivit lui Chițimia, „relicvele filologice” ar trebui să nu fie foarte vechi, ci relativ noi, în sensul că acestea ar fi intrat în limba română ca împrumuturi (cultisme) dintr-o versiune în limba latină care ar fi stat la baza primei traduceri a PS: „în nici un caz nu se poate argumenta că ele erau vii în folosire, afară de câteva care, în chip normal, au intrat în graiul viu al poporului, din vremuri vechi, precum *vipt*, chiar *rost* etc.” (Chițimia 1981, p. 153). Această percepție nu este valabilă și la Eugen Munteanu (2008, p. 128–131), care invocă o „presiune etimologică” dinspre o variantă latinească a Psaltirii, reflectată în folosirea unor termeni românești moșteniți din latină, funcționali în limba română în momentul unei traduceri ulterioare sau al reviziei textului.

În realitate, așa-zisa „vechime” a termenilor moșteniți din latină nu este decât de o altă idee neîntemeiată a lui Chițimia, după cum a arătat deja I. Gheție (1982, p. 182–183); redăm un citat mai lung, în care evidențiază lipsa celor mai elementare demersuri metodologice:

„Ajunge să aruncăm o privire în DA, DLR, TDRG sau CADE, spre a ne convinge că *a încinde*, *a (în)vence*, *a învești*, *a învoalbe*, *pănăta(re)* (în psaltire, cu rotacismul lui *-n-*) mai circulau în unele puncte izolate ale Dacoromaniei la sfârșitul secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului nostru. Alți termeni continuă să apară în texte după 1600 și chiar după 1700, uneori până la începutul secolului trecut [...]. Rămân deci numai trei cuvinte, *a deșidera*, *păraț* și *a prevence*, despre a căror răspândire reală în limba veche nu avem nicio informație. Din motivele arătate mai sus, ele nu pot fi socotite, în mod indiscutabil, drept termeni «livrești», pătrunși dintr-un eventual original latin. De altfel, aspectul lor fonetic pledează categoric împotriva unei asemenea interpretări”.

Criteriul frecvenței poate fi util în verificarea ipotezei influenței unei surse latine în traducere, însă dintr-o perspectivă diferită, și anume frecvența concordanței între ocurențele cuvintelor considerate „relicve lexicale” și corespondentul lor din versiunea latină a Psaltirii, urmărind în același timp și corespondentul din versiunea slavonă.

2.2. Frecvența concordanței dintre termenii invocați și corespondentul lor etimologic din versiunea latină este un criteriu important în verificarea ipotezei unei surse latine în traducerea/ revizia textului românesc. Deși concordanța acestor termeni constituie principalul argument în lucrările menționate (Chițimia 1981, Munteanu 2008, p. 128–131), toate studiile de caz se limitează la verificarea câtorva ocurențe considerate relevante. Simpla indicare a câtorva exemple pentru anumiți termeni nu reprezintă decât premisa unei cercetări reale. Verificarea concordanței dintre texte presupune mai multe etape: identificarea tuturor ocurențelor din PS (și din celelalte versiuni rotacizante); identificarea corespondentului pentru fiecare ocurență în versiunea latină; identificarea ocurențelor corespondentului etimologic al termenului românesc în versiunea latină și echivalentul fiecăruia în versiunea românească; identificarea corespondentului fiecărei ocurențe în versiunea slavonă; urmărirea concordanței semantice între cele trei versiuni.

Prezentăm întâi o analiză comparativă a cazului emblematic al verbului *a deșidera* și al derivaților săi, despre care Gheție (1982, p. 183) afirmă că apare doar în PS, dar care are două ocurențe și în PV (Ps. 111:9¹ și 126:6). Pentru comparație, am utilizat două versiuni latine din epocă (*Psalterium Gallicum* [PG] și *Psalterium Romanum* [PR], în unele cazuri și *Psalterium Hebraicum* [HP]), și două versiuni slavone ale Psaltirii, una din redacția pre-athonită (Bon) și una athonită, de redacție târzie (textul slavon din CP₁)².

2.2.1. Verbul *a deșidera*³ (< lat. DĒSIDERĀRE) și derivatele lui apar de 14 ori în PS. În versiunile latine, corespondentul etimologic *desiderare* apare în 11 dintre acestea (9:41; 18:11; 20:2; 37:9; 41:1a⁴; 77:33a; 102:5; 105:25; 111:9; 126:6; 139:9). În versiunile slavone apare aproape peste tot verbul *желати* sau derivate ale acestuia, iar în câteva cazuri *похотъ* (Ps. 77:33a și 133:9 în ambele versiuni, Ps. 126:6 în Bon). Celorlalte 3 ocurențe din PS le corespunde în versiunile latine verbul *concupiscere*, iar în cele slavone *желати* (Ps. 61:10; 83:1) și *въжделати* (Ps. 118:40). În afară de cazurile de mai sus, *desiderare* (și *desiderium*) mai apare în versiunile latine de 6 ori, cărora le corespund în PS: *jelui* (sau *jelanie*), cu corespondenții slavonești *желати* (Ps. 41:1b; 118:130), *въжделати* (Ps. 118:20) și *похотъ* (Ps. 77:33b); în *pohtirile* (Ps. 9:24; lat. *in desideriiis*, CP₁ *въ похотехъ*/ Bon *въ похотъхъ*). Ocurenței *desideria* (Ps. 80:10a) îi corespunde în PS *după începutul*, iar în textul slavon: Ох, CP₁ *по начинанію* (*начинанию*⁵)/ Bon (Ps. 80:13a) *по похотемъ* (Mikl. *похотъ* ‘voluntas, desiderium’), cf. PH *pohteei*. Dacă în celelalte cazuri există o concordanță semantică între PS, versiunile latine și cele slavone, în acest caz există o concordanță a PS cu textul slavon (în versiunea athonită), dar nu și cu cel latin.

Concordanța lui *a deșidera* cu corespondentul său etimologic din textul latin este ridicată, însă nu decisivă pentru a admite faptul că textul latin a influențat traducerea românească, întrucât există concordanță semantică și cu versiunile slavone. Cazul lui *desideria* (Ps. 80:10a) – care nu concordă semantic cu *începutul* din PS, dar concordă semantic cu termenul din versiunea slavonă – este important în discuția privind influența unei surse latine asupra traducerii din PS. Dacă există concordanță semantică între versiunea românească și versiunea slavonă, iar cea latină rămâne izolată, ipoteza influenței unei versiuni latine asupra PS nu se susține.

¹ Citarea psalmilor urmează versificarea din B1688.

² Cu privire la redacțiile psaltirii slavone, vezi MacRobert 1998; despre sursele versiunilor românești ale Psaltirii, vezi Gînsac 2022, Camară 2021.

³ Pornind de la rezultatele obținute de Eugen Munteanu (1994, p. 65–68), Dragoș Moldovanu (2007–2008, p. 53–54) consideră că *deșidera* „este mai degrabă un latinism pronunțat ungurește, a cărui apariție în traducere concordă întotdeauna cu utilizarea lui *desiderare* (*desiderabilis*, *desiderium*) în PR”.

⁴ Marcăm prin *a* sau *b* prima, respectiv a doua parte a versetului.

⁵ Vezi sensurile cuvântului în Gorazd s.v.; cf. și Mikl., s.v. *начинание* și *начьненіе*.

Exemplul lui *a deșidera* este unul dintre puținele în care corespondentul etimologic se regăsește într-un grad ridicat în versiunile latine (11 din 20, dacă se iau în considerare atât cele 3 ocurențe cu alt corespondent în versiunea latină, *concupiscere*, cât și cele 6 ocurențe ale corespondentului etimologic în versiunea latină, dar cu un alt corespondent în PS).

2.2.2. Un exemplu mai puțin favorabil ipotezei „relicvelor filologice” – menționat de Chițimia (1981, p. 153), reținut și de Munteanu (2008, p. 125) printre „elemente lexicale cu un aspect «latinesc» mai evident” din lista lui Ov. Densusianu (1961, p. 313–319) – este cel al verbului *a cumpli* (< lat. *COMPLĒRE*) și al derivaților săi, cu 61 de ocurențe în text și 6 în titluri de psalmi în PS. Pentru niciuna dintre aceste ocurențe nu apare corespondentul etimologic în versiunile latine. Explicația este simplă dacă se acordă atenție semanticii acestui verb care a circulat în limba română veche. Verbul lat. *complēre* s-a păstrat în întreg spațiul romanic (cf. REW), însă, spre deosebire de toate celelalte limbi romanice, care păstrează unul dintre sensurile sale din latină (‘a împlini’ sau ‘a îndeplini’), sensul cuvântului moștenit în limba română a trecut la ‘a (se) sfârși’. În PS, cele mai multe ocurențe le are substantivul deverbal *cumplit* (sau *cumplire*, Ps. 38:5), căruia îi corespunde de cele mai multe ori în versiunile latine *finis*. Ceilalți corespondenți identificați în primii 75 de psalmi din PG sunt: *dēficere* (Ps. 17:41, 72:19), *perdere* (Ps. 33:16), *disperdere* (Ps. 53:5), *extermināre* (Ps. 37:6), *consummātiō* (Ps. 58:14), *terminus* (Ps. 64:8, 71:8), *summus* (Ps. 18:7).

Complēre are însă 3 ocurențe (la participiu) în versiunea latină a Psaltirii. Redăm secvențele în care apare, împreună cu corespondentul lor în PS și în cele două versiuni slavone: HP *inimici completae sunt solitudines in finem*, PG și PR *inimici defecerunt phrameae in finem*, PS *dracului scădzură armele în cu[m]plit*, CP₁ *врагѣ оскѣдѣшѣ ѡржжїа въ конецъ*, Вон вражна ѡскѣдѣшѣ ѡржжїа въ конецъ (Ps. 9:6); PR *completa est illusionibus*, PG *impleti sunt illusionibus*, HP *impleti sunt ignominia*, PS *împlu-se batgiocuri*, CP₁ *наплънишѣ сѧ пѡржганїи*, Вон наплънишѣ сѧ пѡржганїи (Ps. 37:7); PR și PG *plena est terra*, HP *completa est terra*, PS *plinu e pământul*, CP₁ *исплънь землѣ*, Вон исплънь землѣ (Ps. 118:64). Termenii sinonimi din versiunile latine și termenii corespondenți din PS și din psaltirile slavone concordă semantic, pentru că redau toți sensul principal ‘a umple’ al lat. *complēre*.

În odele care însoțesc textul Psaltirii, *a cumpli* mai are 6 ocurențe (2:23, 3:12, 4:12, 6:8, 7:8, 7:12). În cântarea a II-a, care conține un fragment din *Deuteronom*, lui *complēre* îi corespunde *a cumpli* (Vulg. *sagittas meas complebo in eis*, PS *săgeatele mele cumpli-voiu spr-inși*, CP₁ *стрѣлы мож скончаѣ въ нї Deut. 32:23/ Cânt. 2:23*). Și în acest caz, *a cumpli* (DA „a sfârși, a prăpădi”, Scriban 1939 „a pune capăt”) concordă semantic cu termenul din sursa slavonă, *скончати* „to consume, to use up, to deplete, to exhaust” (Gorazd, s.v. *съкончати*), sensurile lat. *complēre* fiind

„a umple; a completa; a împlini, a trăi; a îndeplini, a duce la capăt, a desăvârși” (Guțu, s.v.)⁶.

Exemplul este discutat și de Gheție (1982, p. 184), care îl include între „asemănările extraordinare” dintre psaltirile românești și *Vulgata* și care explică și motivul pentru care asemenea coincidențe nu pot avea o importanță decisivă:

„Se datoresc aceste coincidențe hazardului sau, dimpotrivă, ele mărturisesc despre dependența textului românesc de cel latin? Un răspuns (nu într-un totuș grăitor) la această întrebare îl poate da statistica. Dacă în majoritatea covârșitoare a cazurilor termenului latin din *Vulgata* i-ar corespunde în traducere descendentul său românesc sau un termen înrudit cu acesta, am avea dreptul să presupunem că asemănările dintre texte nu sunt fortuite. Nu am putut întreprinde o asemenea cercetare în momentul de față” (Gheție 1982, p. 184).

Analiza de mai sus arată că nu există o concordanță semantică între *a cumpli* și corespondentul său etimologic (lat. *complere*), acesta având o evoluție semantică specifică în limba română, și că există un singur caz (din 67) în care în versiunea latină apare corespondentul etimologic, dar aceasta concordă semantic, la fel ca în celelalte cazuri similare, cu termenul din versiunea slavonă. Incluziunea lui *a cumpli* în seria de exemple care ar demonstra influența dinspre o versiune latină a Psaltirii nu are la bază niciun argument real, iar acest caz nu este singular (pentru alte exemple, vezi *infra* 2.3).

2.2.3. Între termenii discutați în studiile menționate apar și unii cu o frecvență ridicată în textele epocii. Este cazul lui *mesereare* (< lat. MISERĒRE), cu o frecvență ridicată în textele din secolul al XVI-lea, care scade însă spre sfârșitul celei de-a doua jumătăți a aceluiași secol, diminuându-se până aproape de dispariție în secolul următor (vezi DLR). De exemplu, în versiunile *Vechiului Testament* din secolul al XVII-lea, am identificat ocurențe numai pentru termeni din aceeași familie lexicală: 10 pentru *meseretate* (Iov 36:8, Prov. 6:11, 10:4, 10:16, 13:19, 24:34, 28:19, 30:8, 31:7) și una pentru *measer* (Ezdra – Catastih 3:19) în ms. 45, respectiv una pentru *meseritate* (Sirah 18:25) și două pentru *meser* (pl. *meserei*, în Daniel 3:2, 3:3) în ms. 4389, iar dintre acestea una singură se regăsește și în B1688, *measer* (Ezdra – Catastih 3:19). Am făcut o analiză comparativă completă a ocurențelor termenului *mesereare* din primii 30 de psalmi. Frecvența ridicată a acestuia ne oferă o imagine relevantă privind posibilitatea influenței unei surse latine în traducerea Psaltirii. Lui *mesereare* îi corespunde în textul latin *miseriordia*, derivat secund de la *miser* (> *misericors* > *miseriordia*), în 11 din 15 cazuri: PG *miseriordia tua*, PS *meserearea ta*, CP₁ *милость твою* (Ps. 12:5, cf. 16:8, 22:8, 24:6, 25:3, 30:8, 30:20, 30:28), PG *miseriordiam*, PS *mesereare*,

⁶ Traducerea termenului latinesc apare în VBlaj: *Săgețile mele le voi plini într-înșii*. Britt (1928, s.v.) consideră că în acest context lat. *complere* are un sens diferit, ‘a trimite (despre săgeți)’: „COMPLĒO, -PLĒVI, -ĒTUM, -ĒRE, 2, lit., to fill, fill full, fill up; said of arrows, to spend, discharge, shoot. Deut. 32:23 Sagittas meas complebo (= immittam) in eis. Mine arrows will I spend among them”.

CP₁ мѣтъ (17:54, cf. 23:5, 24:11). În celelalte 4 cazuri apar termeni împrumutați din slavonă, *milă*, *miloste* și *milostenie*: PG *miser cordiae tuae*, PS *milustinee tale*, CP₁ мѣти твои (5:8), *miser cordiam tuam*, *mila ta*, милости твои (6:4), *miser cordia*, *mila*, мѣтѣж (20:7), *miser cordiam tuam*, м[і]л[о]стеа та, мѣти твои (24:8). Corespondentul lui *miser cordia* din versiunea slavonă este însă întotdeauna милость, ceea ce permite interpretarea prezenței lui *mesereare* în PS ca opțiune principală pentru traducerea termenului slavon.

Verbul lat. *miserēre* nu are un corespondent etimologic în limba română, astfel că în PS, ca și în celelalte versiuni românești vechi, îi corespunde *a milui* (deseori în expresia *miluește-mă*). Am urmărit echivalarea lui *miserēre* (21 de ocurențe) în primii 100 de psalmi din PS și concordanța cu versiunea slavonă. În majoritatea cazurilor, lui *miserēre* din versiunea latină îi corespund verbele помиловати (15 ocurențe – Ps. 6:2, 9:13, 24:17, 25:11, 26:12, 29:13, 30:11, 40:4, 40:11, 50:1, 55:1, 56:1a, b, 66:1b, 85:15) sau милувати (4 ocurențe – Ps. 36:22, 27) și sinonimul оуштедрати (4 ocurențe – Ps. 4:2, 59:1, 66:1a, 76:9).

Tot aici trebuie discutată și structura verbală din Ps. 37:6, PG *miser factus sum*/ PR *miseriis afflictus sum*, cu corespondentul PS *părătaiu* (< lat. *POENITARE) și CP₁ пострадахъ (Mikl. пострадати – lat. ‘pati’), în care se constată o concordanță semantică între termenii corespondenți din PS și CP₁, iar semantica structurii verbale latinești rămâne izolată. Este un caz similar cu cel al lui *desideria* (PG, Ps. 80:10), căruia îi corespunde în PS termenul *începutul*, care îl traduce pe начинаніе ‘început’ din versiunea slavonă (vezi *supra*).

Analiza comparativă a ocurențelor altui cuvânt din aceeași familie lexicală, *measer* (< lat. MISERUM), în PS, nu indică vreo altă posibilitate de interpretare. Celor 18 ocurențe ale lui *measer* din PS le corespunde în versiunea latină termenul *pauper* (16 ocurențe) și – dacă nu se ia în considerare posibilitatea influenței dinspre versiunea slavonă sau cea a inversării structurilor duale legate prin conjuncție copulativă – *inops* și *egenus* (Ps. 36:15 și 73:22). Totuși, nu este greu de observat că structurii duale *mișel și measer* din PS îi corespunde în versiunea slavonă ниць и оубогъ (Ps. 36:15, 39:23, 40:1, 69:6, 73:22). Cele 18 ocurențe sunt: PG *pauperi*, PS *measerului*, CP₁ оубогомъ (Ps. 9:9, cf. 9:31, 11:5, 34:12, 48:2), *pauperis*, *measerul*, ници (9:19, cf. 9:38, 21:25, 21:28, 24:17, 33:6, 67:11, 68:34), *pauperem et inopem*, *mișelul și measerul*, ница и оубогаго (36:15), *mendicus sum et pauper*, *mișelu-s și measeru*, ниць есмь и оубогъ (39:23), *egenum et pauperem*, *mișei și measeri*, ница и оубога (40:1), *egenus et pauper sum*, *mișelu-s și measeru*, ниць есмь и оубогъ (69:6), *pauper et inops*, *mișelul și measerul*, ниць и оубогъ (73:22).

Analiza comparativă a substantivului *mesereare* (și a familiei lexicale din care face parte) și a corespondenților săi din versiunile slavonă și latină arată că

situațiile în care apar concordanțe între cuvântul românesc moștenit din latină prezent în PS și corespondentul său etimologic în versiunea latină a Psaltirii sunt coincidențe posibile doar datorită uzului aceluși cuvânt moștenit în limba română a epocii.

Analiza acestor trei exemple în modul expus mai sus, chiar dacă redusă uneori la ocurențele unei părți din textul Psaltirii, demonstrează faptul că se obțin probe pertinente în privința sursei traducerii sau a revizuirii PS. Cele trei exemple au fost preluate dintre cele menționate de susținătorii tezei influenței versiunii latine asupra PS, pentru care unul dintre principiile de bază ale selecției exemplului a fost statutul lor de cuvinte specifice textelor vechi, în special dacă se găsesc numai în textele rotacizante, între care PS are o poziție privilegiată. Însă acest principiu impune niște limite neadecvate unui astfel de demers. Termenii de origine latină din textele vechi care s-au păstrat în vocabularul de bază al limbii române nu trebuie să fie priviți în mod diferit. O astfel de abordare limitează cercetarea printr-un filtru prospectiv, ca și cum traducătorul sau revizorul din epoca respectivă ar fi fost condiționat în activitatea sa de ceea ce avea să se întâmple în viitor. De exemplu, nu există niciun motiv pentru a exclude din analiza ipotezei sursei latine a PS un termen precum *țară*. Ocurențelor sale din PS (19) le corespunde în versiunile latine, aproape peste tot, *terra* (excepțiile apar în Ps. 21:16 și 102:14), însă un astfel de caz nu a fost luat în considerare în discuția privind ipoteza „relicvelor filologice/lexicale”, întrucât *terra* are aproape 200 de ocurențe în versiunea latină a Psaltirii, iar *țară* face parte din vocabularul de bază al limbii române actuale. Cele 19 ocurențe sunt: PG *in pulverem*, PS *în țearră* (Ps. 7:5), *pulverem mortis*, *țearră de moarrte* (21:16), *terram linget*, *țearră lingu* (71:9), *terra Aegypti*, *țearra Eghipetului* (77:15), *terra Aegypti*, *țara Eghipetului* (77:56), *terra Aegypti*, *țarra Eghipetului* (80:4), *terra Aegypti*, *țarra Eghipetului* (80:8), *pulvis sumus*, *țeară sem* (102:14), *terra Cham*, *țeara lu Hamu* (104:22), *terra Cham*, *țeara lu Hamu* (104:26), *terra eorum*, *țearra lor* (104:29), *terra ipsorum*, *țara lor* (104:31), *terra eorum*, *țara lor*; *terra eorum*, *țeriei lor* (104:34), *terra eorum*, *țearra lorr* (104:35), *in Aegypto*, *în țeara Eghipet* (105:22), *terram desiderabilem*, *țeara deșiderată* (105:25), *terram eorum*, *țerile lor* (134:12), *terra aliena*, *țeară striină* (136:5). Termenul corespondent în PS pentru majoritatea celorlalte ocurențe ale lui *terra* din PG este *pământ* (< PAVĪMENTUM ‘pământ bătătorit și nivelat, pardoseală, pavaj’ Guțu, s.v.), cuvânt care prezintă aceeași problemă la nivelul evoluției semantice cu a verbului *a cumpli* (vezi *supra*).

2.3. În multe cazuri, etimologia unor presupuse „relicve filologice/lexicale” anulează posibilitatea oricărui alt demers în această privință. Unele dintre cuvintele invocate în sprijinul acestei ipoteze au etimologie nesigură, altele au etimonul reconstituit sau nu au un corespondent etimologic în versiunea latină a Psaltirii. Astfel, dintre exemplele invocate, *rutes* are etimologie nesigură (Densusianu 1961, p. 175; vezi și Giuglea 1920–1921, p. 250, Bogrea 1922–1923, p. 736; cf. și Gheție 1982, p. 181), *a pănăta* (< lat. *POENITARE) și *a spărți* (< lat. *EXPARTĪRE) au etimon reconstituit, iar corespondentul lor din versiunea latină nu este termenul sau un derivat al termenului din care se revendică forma reconstituită (adică

pūniō/poeniō, în primul caz, care apare doar în Ps. 36:30 în PG și PR, cu corespondentul *a goni* în PS și *изгнати* în CP₁, un termen din aceeași familie lexicală cu etimonul rom. *a goni*, sau, în cel de-al doilea caz, *partire*, pentru ocurența din Ps. 21:20, *nu spărri* în PS, *ne elongaueris* în PG, *ne longe* în PR), situație întâlnită și în cazul altor exemple, precum *cet* (< lat. QUIĒTUS)⁷, *a i* (< lat. IRE), *a involbi* (< lat. INVOLVERE), *mărit* (< lat. MARĪTUS), *păraț* (scris *pănaț*; < lat. PALĀTIUM, contaminat cu PALĀTUM), *temoare* (< lat. TIMŌREM).

Un alt aspect legat de etimologie este evoluția semantică specifică a unor termeni. De exemplu, în cazul rom. *stur* (< lat. STYLUS ‘țepușă, țaruș, băț ascuțit’ Guțu, s.v. *stilus*) ‘țurture de gheață’, chiar dacă se acceptă etimologia (cf. DER), o concordanță cu textul latin nu poate fi luată în considerare, deoarece presupune o evoluție a semantismului lat. *stylus*. La fel stau lucrurile și în cazul rom. *a dupleca* ‘a apleca’ (< lat. DUPLICĀRE ‘a îndoi, a plia’), chiar dacă evoluția semantică nu este specifică limbii române (cf. REW, s.v.) sau în cazul lui *a cumpli*, discutat mai sus.

3. În urma analizei tezei influenței unei surse latine asupra primelor psaltiri românești și îndeosebi asupra PS se poate observa că demonstrația nu are la bază o metodă prin care să se ajungă la probe concludente în acest demers. Multe dintre exemplele invocate nu întrunesc condițiile necesare premergătoare utilizării lor în demonstrația propriu-zisă, iar cele care întrunesc condițiile necesare nu beneficiază de o analiză suficient de aprofundată, astfel încât să se ajungă rezultate edificatoare. O analiză comparativă a termenilor de origine latină a căror prezență în PS sau în alte psaltiri românești vechi s-ar datora influenței unei versiuni latine presupune câteva etape obligatorii: identificarea tuturor ocurențelor în textul românesc; identificarea corespondentului pentru fiecare ocurență în versiunea latină; identificarea ocurențelor corespondentului etimologic al termenului românesc în versiunea latină și echivalentul fiecăruia în versiunea românească; identificarea corespondentului în cazul tuturor acestor ocurențe în versiunea slavonă; urmărirea concordanței semantice între cele trei versiuni. Rezultatele la care am ajuns aplicând această metodă în cazul câtorva dintre exemplele invocate în studiile anterioare (*a deșidera*, *a cumpli*, *mesereare*) nu validează ipoteza că acești termeni și derivații lor din *Psaltirea Scheiană* au fost impuși sub influența unei surse latine. Pe de altă parte, termenii cu etimologie nesigură (*rutes*), cei al căror corespondent etimologic nu există în versiunea latină a Psaltirii (*a pănăta*, *a spărți*, *cet*, *a involbi* și altele) și termenii care evoluează semantic de la etimonul latin (*stilus*, *duplicāre*) nu pot fi aduși ca argumente în sprijinul acestei teze, deoarece aceste aspecte sunt condiții necesare premergătoare analizei comparative. Continuarea cercetării pe baza metodei propuse și în cazul celorlalți termeni considerați a fi „urme” ale influenței unei surse latine va aduce probe pertinente pentru o argumentație convingătoare în această privință.

⁷ Atestat numai în PV.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE. SIGLE

- B1688 = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură ale cei Vechi și ale cei Noao Leage* [...], tipărită întâia oară la 1688, în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești.
- Bogrea 1922–1923 = V. Bogrea, *Etimologii*, în „Dacoromania”, III, 1922–1923, p. 724–741.
- Bon = *Codex Bononiensis*, secolul al XVII-lea [ed. Jagić 1907].
- Britt 1928 = Dom Matthew Britt, preface by John B. Peterson, *A Dictionary of the Psalter, Containing the Vocabulary of the Psalms, Hymns, Canticles, & Miscellaneous Prayers of the Breviary Psalter [based on the Latin Vulgate Psalter with English definitions & explanations]*, New York/Cincinnati/Chicago, Benziger Brothers, 1928.
- CADE = I.-Aurel Candrea, Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească”*, București, Editura Cartea Românească, [1931].
- Camară 2021 = Iosif Camară, *Cele mai vechi Psaltiri românești și redacțiile Psaltirii slavone*, în „Caietele Sextil Pușcariu”, V, p. 69–78.
- Chițimia 1981 = I. C. Chițimia, *Urme probabile ale unei vechi traduceri din latină în Psaltirea Scheiană*, în „Revista de istorie și teorie literară”, 30, 1981, nr. 2, p. 151–156.
- CP₁ = Coresi, <*Psaltire slavo-română*>, Brașov, 1577 (*Psaltirea slavo-română, 1577, în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589*. Text stabilit, introducere și indice de Stela Toma, București, Editura Academiei, 1976).
- DA/DLR = *Dicționarul limbii române* (ediție anastatică), vol. I–XIX, București, Editura Academiei Române, 2010.
- Densusianu 1961 = Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, vol. II, București, Editura Științifică, 1961.
- DER = Alexandru Cioranescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, Editura Saeculum, 2017.
- Gînsac 2022 = Ana-Maria Gînsac, *Gr. ἀπὸ βάρβρων ἐλεφαντίνων în vechile versiuni românești ale Psaltirii*, în „Philologica Jassyensia”, an XVIII, nr. 2 (36), 2022, p. 75–82.
- Gheție 1982 = Ion Gheție, *A existat un izvor latin al psaltirilor românești din secolul al XVI-lea?*, în „Limba română” 31, 1982, nr. 2, p. 181–185.
- Giuglea 1920–1921 = G. Giuglea, *Etimologii și notițe lexicografice*, în „Dacoromania”, I, 1920–1921, p. 244–252.
- Gorazd = *Slovník jazyka staroslověnského* (<http://gorazd.org/>).
- Guțu = G. Guțu, *Dicționar latin-român*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.
- HP = *Psalterium Hebraicum*, în *Quincuplex Psalterium: Gallicum, Romanum, Hebraicum, Vetus, Conciliatum* [...], Jacques Lefèvre d’Etaples (ed.), Paris, Henri Estienne, 1513.
- Jagić 1907 = Vatroslav Jagić (ed.), *Psalterium Bononiense: interpretationem veterem Slavicam cum aliis codicibus collatam, adnotationibus ornatam* [...], Vienna/Berlin/St. Petersburg, Gerold/Wiedmann/C. Ricker, 1907.
- Mareș 2005 = Alexandru Mareș, *Originalele primelor traduceri românești ale Tetraevanghelului și Psaltirii*, în Idem, *Scrisoare și cultură românească veche. Studii și articole*, București, Editura Academiei Române, 2005, p. 259–281.
- Mikl. = *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, emendatum auctum edidit Fr. Miklosich, Guilelmus Braumueller, Vindobonae, 1862–1865.
- MacRobert 1998 = Catherine M. MacRobert, *The textual tradition of the Church Slavonic Psalter up to the fifteenth century*, în J. Krašovec (ed.), *Interpretation of the Bible*, Ljubljana-Sheffield, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, p. 921–942.
- Moldovanu 2007–2008 = Dragoș Moldovanu, *Psaltirea în versuri a lui Ștefan din Făgăraș (Fogarași). Comentarii filologice*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, XLVII–XVIII, 2007–2008, p. 29–66.
- ms. 4389 = Manuscrisul românesc nr. 45 [c. 1683-1686], București, Biblioteca Academiei Române.

- ms. 45 = Manuscrisul românesc nr. 4389 [c. 1665–1672], Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, fondul „Blaj”.
- Munteanu 2008 = Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas, 2008.
- Munteanu 1994 = Eugen Munteanu, *Slavon ou latin? Une réexamination [sic!] du problème de la langue-source des plus anciennes traductions roumaines du Psautier*, în „Analele Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași”, Sect. IIIe, lingvistică, XL, 1994, p. 57–70.
- Ox = *Psaltirea sârbească de la Oxford*, MS e Mus.184, Oxford, Bodleian Library (a doua jumătate a secolului al XIV-lea).
- Pavel 2013 = Eugen Pavel, *Modelul slavon versus modelul latin în textele biblice românești*, în „Revista de istorie și teorie literară”, VII, 2013, 1–4, p. 23–36.
- PG = *Psalterium Gallicum*, în *Quincuplex Psalterium: Gallicum, Romanum, Hebraicum, Vetus, Conciliatum* [...], Jacques Lefèvre d’Etaples (ed.), Paris, Henri Estienne, 1513.
- PH = <*Psaltirea „Hurmuzaki”*>, ms. rom. 3077, București, Biblioteca Academiei Române (I. Gheție, Mirela Teodorescu, *Psaltirea Hurmuzaki. Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție*, București, Editura Academiei Române, 2005).
- PR = *Psalterium Romanum*, în *Quincuplex Psalterium: Gallicum, Romanum, Hebraicum, Vetus, Conciliatum* [...], Jacques Lefèvre d’Etaples (ed.), Paris, Henri Estienne, 1513.
- PS = <*Psaltirea Scheiană*>, ms. rom. 449, București, Biblioteca Academiei Române.
- PV = <*Psaltirea Voronețeană*>, ms. 693, București, Biblioteca Academiei Române.
- REW = W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winter/Universitätsverlag, 1972.
- Scriban 1939 = August Scriban, *Dicționarul limbii românești*, Iași, Presa Bună, 1939.
- TDRG = *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, vol. I–III. Überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder, Wiesbaden, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2000–2005.
- VBlaj = *Biblia Vulgata (1760–1761)*, vol. II, Petru Pavel Aron *et alii* (trad.), Ioan Chindriș (ed. coord.), București, Editura Academiei Române, 2005.
- Vulg. = *Biblia ad vetustissima exemplaria castigata, quid in horum Bibliorum castigatione praestitum sit, subsequens praefatio latius indicabit*, Ex officina Christophori Plantini, Antverpiæ, 1565.

PSALTIREA SCHEIANĂ AND THE HYPOTHESIS OF A LATIN SOURCE. PROBLEMS OF METHOD

(Abstract)

Based on several words of Latin origin in the oldest Romanian versions of the Psalter (significant in number in *Psaltirea Scheiană*), it has been presumed that their vocabulary of Latin origin was adopted under the influence of a Latin source: 1) the prototype was translated following a Latin source, from which certain terms, called “philological relics”, were retained in the preserved versions revised with Slavonic sources; 2) the prototype, translated from Slavonic, was probably revised at some point with a Latin source, the copyist choosing the etymological correspondent of some Latin terms under “etymological pressure”. The analysis of the arguments and the methodology used by the supporters of this thesis show that some essential aspects have been partially or totally ignored. In our view, the analysis requires several mandatory steps: identifying all occurrences in the Romanian text(s) and their correspondent in the Latin version; determining the occurrences of the etymological correspondent of the Romanian term in the Latin version and their equivalent in the Romanian version; comparing them with the correspondent within the Slavonic version; tracing the semantic concordance between the three versions. The result we have reached by applying this

method to some of the examples cited in the previous studies (*a deșidera, a cumpli, mesereare*) does not validate the idea that vocabulary of Latin origin was adopted under the impact of a Latin source. Moreover, the words with uncertain etymology (*rutes*), those whose etymological correspondent does not exist in the Latin version (*a pănăta, a spărți, cet, a învolbi*, etc.), and the words that evolved semantically from the Latin etymon (*stilus, duplicāre*), cannot be brought as arguments in this discussion.

Cuvinte-cheie: *Psaltire, traducere, lexic, română veche, surse, slavonă, latină.*

Keywords: *Psalter, translation, lexic, Old Romanian, sources, Slavonic, Latin.*

*Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide”
al Academiei Române
Iași, Str. Th. Codrescu, nr. 2
dinu.moscal@gmail.com*

*Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Institutul de Cercetări Interdisciplinare
Iași, Bulevardul Carol I, nr. 11
anamaria.ginsac@uaic.ro*